

СТОРІНКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ

УДК [(031)+316.75+655.5](477) «1944/1947»

© Степан БОРЧУК

«УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ» – ДРУГА СПРОБА ПІДГОТОВКИ (1944 – 1947 рр.)

Висвітлюються маловідомі сторінки вітчизняної енциклопедистики – повторної спроби підготувати багатовимірну «Українську Радянську Енциклопедію». Розкриваються політичні обставини, зокрема ставлення Кремля й республіканського керівництва до цього проекту, а також організаційні кроки, кадрове та фінансово-матеріальне забезпечення, концептуальне спрямування видання і причини припинення підготовки проекту.

Ключові слова: Україна, сталінізм, «Українська Радянська Енциклопедія», партійна номенклатура, ідеологія.

Перша повоєнна спроба підготовки республіканського енциклопедичного видання (другої після «скрипниківської» «УРЕ» 1930 – 1934 рр.) не знайшла належного висвітлення в сучасній вітчизняній історіографії. У ширшому контексті «розширення прав союзних республік» 1944 – 1945 рр. розглядає це питання С. Єкельчик, побіжно зауважуючи, що в листопаді 1944 р. більшовицька адміністрація УРСР оголосила «масштабний націєтворчий проект» – двадцятитомну «Українську Радянську Енциклопедію». Цінною є авторська згадка про принаймні усне «добро» на підготовку «УРЕ» начальника Управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) Г.Ф. Александрова, а також секретаря ЦК ВКП(б) й водночас заступника Голови РНК СРСР Г.М. Маленкова [1].

Дещо докладніше шлях підготовки УРЕ 1944 – 1947 рр. висвітлено у статті аспірантки Інституту історії України НАН України Т. Демиденко, однак й вона лише окреслює проблему, не деталізуючи її. Утім, до роботи Т. Демиденко долучено цінний документальний додаток [2].

У науковій розвідці авторка намагалася більш докладно з'ясувати обставини ініціювання другої спроби видання «Української Радянської Енциклопедії» 1944 – 1947 рр., процес розгортання роботи над проектом, окреслити коло його учасників і причини дотермінового заморожування.

30 жовтня 1944 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У ухвалили Постанову № 1441 «Про видання Української Радянської Енциклопедії», яка була оприлюднена

15 листопада 1944 р. на шпальтах «Радянської України» [3]. Мета видання, підготовка якого мала розпочатися вже з 1 листопада 1944 р., – «посилення виховання народних мас, особливо партійно-радянських кадрів та інтелігенції в дусі більшовизму і радянського патріотизму та мобілізації народу на відбудову державного, економічного й культурного життя України».

У світлі звичних більшовицько-пропагандистських кліше документом окреслювалася й «історіософія» майбутнього енциклопедичного проекту: «В основу «УРЕ» покласти наукове, ленінсько-сталінське висвітлення непорушного союзу українського й російського народів, закономірності перемоги радянської влади на Україні й воз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі. В «УРЕ» потрібно ґрунтовно показати героїчне минуле й культурну спадщину українського народу, особливо відзначивши історичне значення приєднання України до Росії; спільну боротьбу українського й російського народів за встановлення радянської влади, вказавши, що радянська влада на Україні є здійсненням одвічної мрії українського народу...» [4]. Цим же рішенням затверджувалася Головна редакційна колегія «УРЕ» у складі М.П. Бажана, акад. О.І. Білецького, акад. О.О. Богомольця, проф. А.О. Введенського, акад. К.Г. Воблого, акад. М.С. Возняка, доц. Ф.Ф. Єневича, проф. Г.С. Костюка, акад. О.І. Лейпунського, К.З. Литвина, Д.З. Мануїльського, акад. Є.О. Патона, проф. М.Н. Петровського, В.Ф. Старченка та акад. П.Г. Тичини [5].

Розпорядженням РНК УРСР від 2 січня 1945 р. № 1-р Головній редколегії «УРЕ» передавалися картотека, бібліотека літератури й усі справи створеної свого часу «УРЕ» М. Скрипника – В. Затонського 1930 – 1934 рр., що мали зберігатися у Книжковій палаті УРСР [6].

9 лютого 1945 р. Постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У № 212 «Про план видання, кошторис та штати Української Радянської Енциклопедії» було деталізовано попередню ухвалу від 30 жовтня 1944 р.: затверджувався план видання в обсязі 10 томів та одного тому настільної енциклопедії, загальним накладом 550 тис. примірників і терміном виходу впродовж п'яти років; передбачалися штати видання на 1945 р. у кількості 79 осіб; уряд республіки мав «просити РНК СРСР доручити Державній штатній комісії при РНК СРСР розглянути та затвердити штати «УРЕ»» [7].

14 лютого 1945 р. Голова Ради Народних Комісарів УРСР М.С. Хрущов звернувся з листом до наркома фінансів СРСР і голови Державної штатної комісії при РНК СРСР А.Г. Зверева, у якому йшлося про те, що «Радою Народних Комісарів і Центральним Комітетом КП(б)У ухвалено постанову про видання Української Радянської Енциклопедії.

У даний час організаційні заходи завершуються, й редакція «УРЕ» повинна розпочати підготовку матеріалів для видання.

Рада Народних Комісарів УРСР просить розглянути й затвердити штатний розпис для редакції Української Радянської Енциклопедії у складі 79 осіб із місячним фондом заробітної платні 76,1 тис. руб.» [8].

Утім, Арсеній Григорович Зверев не відгукнувся (принаймні за відомими нам документами) на звернення свого українського колеги. Зрештою, кремлівським урядовцям було не до республіканської енциклопедії УРСР – завершувалася Друга світова війна, відбувався повоєнний геополітичний розподіл світу, народне господарство було зруйноване – гроші насамперед були потрібні на відбудову. Підготовка «УРЕ» в цій ситуації сприймалася лише як республіканський «клопіт». Очевидно, саме тому впродовж усього 1945 р. й до початку квітня 1946 р. робочий апарат Редакції «УРЕ» не був підібраний і роботу з підготовки видання енциклопедії відклали [9].

Робочий апарат «УРЕ» в особі – ученого секретаря доцента Ф.М. Бабенка – був створений лише ухвалою Оргбюро ЦК КП(б)У від 3 квітня 1946 р. У рішенні документа йшлося: «Затвердити т. Бабенка Ф. М. вченим секретарем редакції «Української Радянської Енциклопедії»».

Через десять днів – 11 квітня 1946 р. – під головуванням Президента АН УРСР акад. О.О. Богомольця відбулося перше засідання Редколегії «УРЕ», на якому розглядалося питання про складання проспекту словника (тематичного плану) «УРЕ», структуру наукових відділів редакції енциклопедії й поточні завдання роботи редколегії. Доповідь, присвячену проспекту словника, зробив член Головної редколегії енциклопедії доцент Ф.Ф. Єневич (1905 – 1976) – директор Українського філіалу Інституту Маркса-Енгельса-Леніна при ЦК ВКП(б) [10]. В обговоренні доповіді й засад підготовки словника «УРЕ» взяли участь акад. О.О. Богомолец, директор Інституту історії України АН УРСР член-кор. АН УРСР М.Н. Петровський, акад. Л.А. Булаховський, президент Академії архітектури УРСР проф. В.Г. Заболотний, проф. А.О. Введенський, проф. І.Т. Швець, генерал Кулаков, директор Бібліотеки АН УРСР Ю.О. Меженко та ін. [11].

У процесі обміну думками Редколегія ухвалила такі пропозиції: 1. Просити ЦК КП(б)У та Раду Міністрів УРСР затвердити робочий апарат Редколегії у складі 20 завідувачів наукових відділів і 24 наукових співробітників – редакторів цих відділів та решту технічних працівників за проектом штатів «УРЕ». 2. Затвердити засади укладання словників. 3. Укладаючи словники, надавати перевагу співробітникам АН УРСР. 4. Просити ЦК КП(б)У та Раду Міністрів УРСР затвердити обсяг «УРЕ» у 20 томів по 60 авторських аркушів кожний. 5. Просити ЦК КП(б)У та РМ УРСР затвердити відповідальними редакторами томів майбутнього видання Д.З. Мануїльського, О.О. Богомольця, М.П. Бажана, К.З. Литвина та І.Д. Назаренка. 6. Добір авторів, замовлення словників покласти на ученого секретаря Редакції «УРЕ» [12].

З огляду на те, що вчений секретар видання займав ключову позицію у другому проекті «УРЕ», а про нього відомо не багато, зупинимося на цій постаті більш докладно.

Чергова нарада у справі «УРЕ» відбулася 26 квітня 1946 р. у заступника Голови Ради Міністрів УРСР М.П. Бажана з невеликою кількістю осіб. Крім

господаря кабінету, у нараді взяли участь: відповідальний редактор видання акад. Д.З. Мануїльський, начальник Управління пропаганди і агітації ЦК КП(б) У І.Д. Назаренко, завідувач відділу преси ЦК А.Т. Чеканюк, керівник Управління в справах поліграфії УРСР П.Є. Рудий, міністр фінансів УРСР Г.Л. Сахновський, Ф.Ф. Єневич, учений секретар «УРЕ» Ф.М. Бабенко, головний редактор Політвидаву УРСР І.Д. Білоус [13].

М.П. Бажан розпочав нараду із сумної констатації: «Як відомо, вже майже рік минув після того, як винесена постанова Раднаркому про створення «Української Радянської Енциклопедії»... На жаль, мушу сказати, що реалізація постанови йшла неприпустимими темпами і зроблено дуже мало. Тільки в цьому місяці робота почала активізуватися. Тут великий вплив мали вказівки тов. Мануїльського про роботу щодо створення «УРЕ». Для всіх нас цілком зрозуміла вага цього питання – політична, ідейна і культурна... Основне питання – встановити конституцію видання: чи треба засновувати спеціальне видавництво «УРЕ», що має декілька плюсів, чи зробити його відділом Партвидаву при ЦК КП(б)У, що також має плюси...» [14].

На цій нараді була заслухана доповідь ученого секретаря Ф.М. Бабенка про роботу апарату Редколегії «УРЕ» впродовж трьох тижнів його діяльності. Доповідач, зокрема, наголосив, що після попереднього засідання, 11 квітня, відбулися розмови з усіма претендентами, висунутими на посади завідувачів відділів редакції, й досягнуто їхньої згоди. Вакантними залишалося лише місце керівника відділу юридичних наук. На зібрані були зроблені замовлення співробітникам АН УРСР на укладання термінологічних словників з окремих розділів енциклопедії. Першим замовили словник з історії України авторитетного співробітника Інституту історії України АН УРСР Ф.О. Ястребова (1903 – 1973). Крім того, спільно з директором Бібліотеки АН УРСР Ю.О. Меженком сформували групу бібліотечних працівників – фахівців із бібліографії, котрі приступили до впорядкування термінологічних словників, на підставі яких були укладені «Большая Советская Энциклопедия», «Малая Советская Энциклопедия», а також, як, удавшись до езопівської мови, висловився Феодосій Миколайович, «видання українського тритомника» – тобто «Українська Загальна Енциклопедія» (Львів – Станіславів – Коломия, 1930 – 1935) [15]. Відділи «УРЕ» вже приступили до роботи. Був складений штатний розпис редакції на 88 осіб, із яких 25 уже дали згоду працювати в апараті «УРЕ» [16].

Невирішеним залишалося питання щодо підпорядкування апарату «УРЕ»: чи Раді Міністрів УРСР, чи республіканському Політвидаву, а також уточнення посадових окладів редакційних працівників. Президент АН УРСР О.О. Богомолець пропонував за оплатою праці прирівняти завідувачів відділів і старших наукових співробітників «УРЕ» до ставок наукових співробітників Академії наук. Досить складно було підібрати й приміщення для роботи над енциклопедією, вона вимагала відповідного простору з кількома десятками кімнат і спеціально обладнаною бібліотекою. Пропонувалося замість 10 томів

випустити 20 (по 60 арк. кожний). Значний обсяг роботи (друкування видання і його масовий наклад) потребував відкриття друкарні.

Учасники наради, яка відбулася 26 квітня 1946 р., вирішили клопотати перед ЦК КП(б)У й Радою Міністрів УРСР про створення наукового інституту «УРЕ» при АН УРСР; робочому апарату енциклопедії доручалося підготувати до засідання ЦК КП(б)У й РМ УРСР проекти кошторису й штатів інституту «УРЕ» [17].

21 червня 1946 р. було спрямоване звернення Голови Ради Міністрів УРСР і Першого секретаря ЦК КП(б)У М.С. Хрущова з приводу підготовки республіканської енциклопедії. У документі йшлося: «Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У 30 жовтня 1944 р. ухвалили рішення про видання Української Радянської Енциклопедії, якій має належати видатна культурно-політична роль у розвитку радянської культури українського народу.

Видання енциклопедії намічено здійснити у 20-ти томах з орієнтацією, переважно, на контингент [читачів] із середньою освітою.

Упродовж часу, що минув із дня постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У, проведена підготовча робота в галузі підбору редакції, керівного наукового персоналу й організації матеріалів для словників. До складу співробітників редакції енциклопедії залучені провідні й найвидатніші наукові кадри Української РСР» [18]. І далі, задля «забезпечення подальшого успішного виконання завдань» щодо видання «УРЕ», висловлювалися кілька прохань: «1. Дозволити, за прикладом БСЭ, організувати в системі Академії наук Української РСР державний науковий інститут «Українська Радянська Енциклопедія», поклавши на нього підготовку й видання зазначеної енциклопедії. 2. Поширити на інститут «Українська Радянська Енциклопедія», що створюється, дію постанови РНК СРСР від 6.III.1946 р. № 514. 3. Доручити Державній штатній комісії при Раді Міністрів СРСР розглянути й затвердити, за поданням Ради Міністрів УРСР, структуру й штати державного наукового інституту «Українська Радянська Енциклопедія», що створюється» [19].

Кремль не поспішав з відповіддю на звернення щодо легалізації статусу редакції «УРЕ» й створення в системі АН УРСР окремого профільного інституту.

Тим часом редакція «УРЕ» як окремий підрозділ деякий час працювала у складі Українського видавництва політичної літератури – Укрполітвидав – у кількох кімнатах на вул. Володимирській, 42 у Києві. Поки тривав обмін думками в середніх і верхніх ешелонах республіканської компартійної номенклатури, з приводу статусу й перспектив видання «УРЕ» у редакції вже розгорнулася копітка редакційна робота, зокрема, над укладанням термінологічних словників. Відповідно з рекомендаціями наради у справі «УРЕ» від 26 квітня 1946 р., формувався штат старших наукових співробітників редакційних відділів «УРЕ» – провідних працівників апарату енциклопедії.

На думку Т. Демиденко, яка спирається на пізніші (1957 р.) свідчення тогочасного члена Редакційної колегії видання Ф.Ф. Єневича, занадто активне

розгортання роботи над республіканським енциклопедичним проектом на той час не знайшло підтримки в ЦК ВКП(б) і «автоматично, без письмового розпорядження, було припинене: принаймні жодних свідчень про це виявити не вдалося» [20].

Однак таке твердження не зовсім коректне. Адже, наприклад, звіт ученого секретаря «УРЕ» Ф.М. Бабенка про роботу Редакції «УРЕ» впродовж 3 квітня 1946 р. – 1 березня 1947 р. містить таку пропозицію: «У зв'язку з постановою ЦК ВКП(б) про припинення роботи «Української Радянської Енциклопедії» вважаю за доцільне просити ЦК КП(б)У: 1. Видати рішення про припинення роботи робочого апарату «УРЕ» з 15.03.1947 р., зобов'язавши всі установи, що нижче перелічені, до цього терміну прийняти від «УРЕ» всі справи, бібліотеку та словники й розрахуватися з авторами. 2. Всі виготовлені словники та картотеку до них передати Академії наук УРСР для використання за вказівками ЦК КП(б)У. 3. Бібліотеку «УРЕ» передати бібліотеці Академії наук УРСР. 4. Робітників «УРЕ» надіслати, по ліквідації установи, на відповідну роботу. 5. Зобов'язати Укрполітвидав прийняти від «УРЕ» все листування та грошові документи [...]» [21].

Отже, як видно з процитованого документа, останнє слово в українській енциклопедичній справі, принаймні 1947 р., сказав Кремль, аморфний ЦК ВКП(б) й особисто Й. Сталін. Маємо й конкретну дату – 15 березня 1947 р.

Однак робота над республіканським енциклопедичним проектом тривала й після цієї рубіжної дати. Очевидно, йшлося про боротьбу впливів серед «української» партноменклатури й прагнення М. Хрущова залишити за собою вирішальне слово в цьому питанні.

19 червня 1947 р. учений секретар «УРЕ» Ф. Бабенко «на вимогу» відділу науки Управління пропаганди й агітації ЦК КП(б)У «для підготовки питання до засідання ЦК КП(б)У» подав пакет документів про утворення «Наукового інституту Української Радянської Енциклопедії при Академії наук УРСР» (проект постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У, загальний кошторис витрат на видання «УРЕ» на 1947 – 1954 рр., калькуляцію видань «УРЕ» на 1947 – 1954 рр., пояснювальну записку до штатного розкладу Інституту «УРЕ», штатний розклад Інституту «УРЕ», довідку про потребу приміщення для Інституту «УРЕ», проект Постанови ЦК КП(б)У «Про редакторів відділів УРЕ» та ін.) [22]. Згідно з проектом постанови РМ УРСР і ЦК КП(б)У «Про утворення Наукового інституту Української Радянської Енциклопедії при Академії наук УРСР» на інститут покладалася підготовча, наукова й редакційна обробка матеріалів для видання основної, настільної енциклопедії та лексичних словників. Друк енциклопедії та словників мало забезпечувати Видавництво АН УРСР [23].

Досі ще не з'ясовано, чи розглядалося питання про утворення Інституту «УРЕ» на засіданні ЦК КП(б)У, проте робота редакції енциклопедії тривала до осені 1947 р. План роботи редакції на жовтень 1947 р. свідчить про її функціонування у, здавалося б звичному режимі, однак уже план на листопад 1947 р. містить пункти,

які виразно переконують у припиненні роботи й ліквідації справи: «Підготувати до здавання майно, документацію. – Термін – 20/XI-47 р.»; «Підготувати до здавання бібліотеку, словники, картотеку... Термін – 22/XI-47 р.» [24]. Останній збережений в архівах документ редакції «УРЕ» датується 1 грудня 1947 р. Це акт з перевірки діловодства енциклопедії станом на 17 листопада 1947 р. комісією, яка була створена за розпорядженням ученого секретаря «УРЕ» Ф.М. Бабенка (саме йому 13 грудня 1947 р. було передано третій примірник цього документа) [25].

Кремлівське рішення про припинення роботи редакції «Української Радянської Енциклопедії» цілком вписувалося в контекст тогочасних подій в УРСР. Й. Сталіна дратувала інформація Першого секретаря ЦК КП(б)У й Голови Ради Міністрів УРСР М. Хрущова про голод 1946 – 1947 рр. у республіці. Як пригадував Микита Сергійович: «Він [Сталін] вважав, нібито я піддаюся місцевому українському впливові, що на мене чиниться такий тиск, і я став ледь не націоналістом, який не заслуговує довіри» [26].

Спершу радянський диктатор, який убачав у таких повідомленнях лише «м'якотілість», розмірковував про необхідність «зміцнити» керівництво УРСР, проте вже в лютому 1947 р. ЦК ВКП(б) «закріпив» цю думку ухвалою «Про зміцнення партійної і радянської роботи на Україні». 3 березня 1947 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, у якому взяли участь член Політбюро ЦК ВКП(б) Л. Каганович і секретар ЦК ВКП(б) М. Патоличев. Обоє одногосно обрали до складу Політбюро й Оргбюро ЦК КП(б)У. Пленум визнав недоцільною практику суміщення посад Голови Ради Міністрів й Першого секретаря ЦК КП(б)У, ухваливши «затвердити Першим секретарем ЦК КП(б) України тов. Л.М. Кагановича з тим, що тов. М.С. Хрущов залишається Головою Ради Міністрів УРСР». З ініціативи новообраного очільника КП(б)У розгорнулася масштабна підготовка до пленуму ЦК КП(б)У з доволі промовистим порядком денним – «Боротьба проти [українського] націоналізму як головної небезпеки в КП(б)У» [27]. Через неповні два тижні після «другого пришествя» Л. Кагановича в Україну однією з перших жертв цієї антиукраїнської кампанії, вочевидь, і став проект «Української Радянської Енциклопедії».

Однак, як уже зазначалося вище, боротьба за вплив у верхівці партноменклатури республіки певною мірою реанімувала енциклопедичний проект і продовжила його функціонування до осені 1947 р.

Оскільки чаша терезів із владними повноваженнями після розмови з Кремлем знову почала схилитися на бік М. Хрущова, ймовірно, що дещо змінилася щодо «УРЕ» й позиція самого Л. Кагановича (у власних, зрозуміло, інтересах). Принаймні, саме тоді, у червні 1947 р., був підготовлений пакет документів щодо «Наукового інституту Української Радянської Енциклопедії при Академії наук УРСР».

Вірогідно, що саме червнем 1947 р. датується адресована Сталіну записка двома прізвищами – М. Хрущова й Л. Кагановича (на сьогодні виявлений лише її проект без підписів) – про розгортання роботи над «Українською Радянською

Енциклопедією» й потребу відповідної санкції союзного Центру (особисто Й. Сталіна) [28].

У меморандумі окреслювалися найголовніші віхи цього проекту, робота над яким розпочалася з постанови РНК УРСР й ЦК КП(б)У від 30 жовтня 1944 р. Зауважувалося, що впродовж п'яти років (1947 – 1952) має бути підготовлено 20 томів видання, розрахованого переважно на «контингент читачів із середньою освітою». Концептуально республіканська енциклопедія мала використовувати, з деякими скороченнями, матеріали «Большой Советской Энциклопедии» й «Малой Советской Энциклопедии» – «с расширением в необходимом объеме разделов в области истории, науки, культуры и экономики Украины». Зрозуміло, що й усю роботу з підготовки «УРЕ» мали узгоджувати з московським Державним науковим інститутом «Советская Энциклопедия» (1935 – 1949) [29].

Передбачалося, що тематичний план республіканського енциклопедичного видання охоплюватиме найповніші дані положень марксизму-ленізму, історії більшовизму, історії народів СРСР й Української РСР («як невід'ємного складника СРСР»); питання розвитку радянської соціалістичної культури, літератури й мистецтва народів СРСР та України; мінімум інформації із загальної світової історії, відомостей про країни світу, а також повідомлень про найважливіші події міжнародного суспільно-політичного життя; основні дані з історії слов'ян з акцентуванням уваги на історію й культуру східних слов'ян; важливі питання історії філософії російського та українського народів; питання світової культури й мистецтва з наголосом на явища занепаду сучасної буржуазної культури й розвінчанням схилення перед нею; ключові відомості в галузі фізико-хімічних, математичних, сільськогосподарських й інших наук із відображенням досягнень наукових установ УРСР у кожній з цих наук [30].

Згідно з тоталітарною більшовицькою парадигмою (у її сталінській версії) передбачалося відвести чільне місце в «Українській Радянській Енциклопедії» перемозі так званої Жовтневої соціалістичної революції й післяжовтневому періоду розвитку Радянського Союзу загалом й України зокрема: «При освещении послеоктябрьского периода должны быть отражены вопросы установления советской власти на Украине, добровольного вхождения Украины, как равноправной советской республики, в состав СССР, вопросы индустриализации и коллективизации, бурного развития культуры и науки на Украине, воссоединение украинских земель в едином Украинском советском государстве. Особо должна быть подчеркнута руководящая роль партии Ленина – Сталина в борьбе украинского народа за победу Октябрьской революции и построение социализма, великая сила братской дружбы между народами СССР и спасительная помощь украинскому народу со стороны великого русского народа» [31].

Мала домінувати в енциклопедії й тема Великої Вітчизняної війни проти нацистської Німеччини та мілітаристської Японії: «С особой силой должно быть подчеркнута, что спасение Украины от порабощения и уничтожения ее немецко-

фашистськими захватчиками стало можливим лише завдяки допомозі всіх народів Радянського Союзу і, перш за все, великого російського народу, лише завдяки мудрому і гениальному керівництву товарища Сталіна» [32].

У документі наголошувалося: «При освітленні питань історії літератури і мистецтва України, поряд з марксистсько-ленінською їх трактовкою, буде показана велика робота ЦК КП(б) України по роз'ясненню і розгромі українських буржуазних націоналістів, прагнучих фальсифікувати науку, літературу і мистецтво применливо до класових інтересів української буржуазії і іноземного імперіалізму» [33].

Завершувався меморандум таким пасажом: «Вважаючи, що виданню Української Радянської Енциклопедії повинна належати велика культурно-політична роль у розвитку радянської культури і у комуністичному вихованні українського народу, прошу ЦК ВКП(б):

1. Дозволити видання в Україні Української Радянської Енциклопедії.

2. Дозволити створення при Академії наук Української ССР державного наукового інституту «Українська Радянська Енциклопедія», покласти на нього підготовку і видання Енциклопедії» [34].

З великою ймовірністю можна стверджувати, що вищезгаданий розгорнутий меморандум у справі «УРЕ» за підписами М. Хрущова й Л. Кагановича належав до категорії документів, які, за словами М. Хрущова, «нікуди не йшли далі». Й обидва вірогідних його «підписанти» так ніколи й не поставили під його остаточним (неіснуючим) варіантом своїх підписів і, зрештою, прийняли як обов'язкову до виконання директиву Кремля про припинення республіканського енциклопедичного проекту.

Повертаючись до вищезгаданих свідчень колишнього члена Редколегії другого проекту «УРЕ» Ф.Ф. Єневича, на які посилається Т. Демиденко, варто, на нашу думку, навести ширший фрагмент цих свідчень, які вмонтовані в довідку про історію республіканського енциклопедичного проекту, підготовлену 2 липня 1957 р. заступником завідувача відділу науки й культури ЦК КП України М.Г. Поздняковим. Отже, у цьому матеріалі, зокрема, згадувалося: «Робота з підготовки Української Радянської Енциклопедії, за даними одного з членів редакційної колегії Енциклопедії т. Єневича Ф.Ф., була в кінці 1946 р. автоматично припинена у зв'язку з тим, що думка про створення Української Радянської Енциклопедії на той час не знайшла позитивного вирішення в ЦК ВКП(б). В Інституті історії партії ЦК КП України зберігається копія листа товаришів Хрущова М.С. і Кагановича Л.М. на ім'я тов. Сталіна Й.В., у якому порушувалося клопотання про дозвіл на видання Енциклопедії і про створення при Академії наук УРСР наукового інституту «Українська Радянська Енциклопедія», однак у цьому листі не значиться дата, а також невідомо, чи він посилався. Письмових розпоряджень про припинення роботи не встановлено» [35].

Вищенаведений матеріал з «автентичних» свідчень Ф.Ф. Єневича й інформації працівників Інституту історії партії при ЦК КП України щодо долі другого

проекту «УРЕ» потребує, з урахуванням виявленого й проаналізованого нами матеріалу, серйозних корективів. По-перше, Ф.Ф. Єневич був не надто обізнаним із «кухнею» другого проекту енциклопедії, і його свідчення/спогади про нього хибують на суттєві неточності. По-друге, вражає рівень некомпетентності апарату ЦК КП України, зокрема працівників відділу науки й культури, які, готуючи відповідні довідкові матеріали для підготовки третьої, зрештою, успішної спроби «Української Радянської Енциклопедії» 1957 – 1965 рр., так і не спромоглися звернутися за автентичною інформацією про долю попереднього енциклопедичного проекту до «джерела» цієї інформації – завідувача кафедри Ужгородського держуніверситету Ф.М. Бабенка, колишнього ученого секретаря «УРЕ» 1946 – 1947 рр. До речі, у його службовій документації 1947 р. згадується рішення ЦК ВКП(б) про припинення республіканського енциклопедичного проекту. По-третє, ситуація з надісланим/ненадісланим листом М. Хрущова – Л. Кагановича 1947 р. у справі «УРЕ» також могла бути з'ясована 1957 р. апаратом ЦК КП України – хоча б запитом до відповідного відділу ЦК КПРС (очевидно, про «інтерв'ювання» самого М. Хрущова чи Л. Кагановича не йшлося). І по-четверте, складається враження, що апарат ЦК КП України прагнув розпочати виконання третього проекту «Української Радянської Енциклопедії», так би мовити, з «чистого аркуша», особливо не озираючись на попередній (навіть і негативний) досвід. Принаймні, якщо під час другої спроби підготовки республіканської енциклопедії ще згадували й прагнули нагромадити матеріали «скрипниківської» «УРЕ», що збереглися, то в 1957 р. ця тема взагалі випала з поля зору апаратників ЦК Компартії України.

Джерела та література:

1. *Гриневиц В.А. Утворення Наркомату оборони УРСР у 1944 р.: з історії однієї політичної гри / В.А. Гриневиц // Укр. іст. журн. – 1991. – № 5. – С. 29–37; Гриневиц В.А. Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української РСР: проекти і реалії (1944 – 1945 рр.) / В.А. Гриневиц // Укр. іст. журн. – 1995. – № 3. – С. 35 – 46.*
2. *Демиденко Т. Маловідомі сторінки з історії української енциклопедистики: Спроба відродження проекту УРЕ у 1944 – 1947 рр. / Т. Демиденко // Український історичний збірник; [НАН України. Інститут історії України, Рада молодих вчених; редкол.: Т.В. Чухліб (голов. ред.) та ін.]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип. 12. – С. 215 – 224 (додаток «Документи». – С. 218 – 224).*
3. *Про видання Української Радянської Енциклопедії: Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б) У // Радянська Україна. – 1944. – 15 листопада. – № 224 (7545). – С. 1.*
4. *Там само.*
5. *Там само.*
6. *Демиденко Т. Маловідомі сторінки з історії української енциклопедистики: Спроба відродження проекту УРЕ у 1944 – 1947 рр. – С. 216.*
7. *Демиденко Т. Маловідомі сторінки з історії української енциклопедистики: Спроба відродження проекту УРЕ у 1944 – 1947 рр. – С. 219 – 220 [Документи]; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 2096. – Арк. 68 (далі – ЦДАВО України).*
8. *ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 2747. – Арк. 29.*

9. Там само. – Ф. 4750. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 13.
10. Рубльов О.С. Єневич Федір Федорович (1905 – 05.12.1976) / О.С. Рубльов // *Енциклопедія історії України: В 5 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2005. – Т. 3. – С. 121.*
11. ЦДАВО України. – Ф. 4750. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 13 – 14.
12. Там само. – Арк. 14.
13. Там само. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 3959. – Арк. 32.
14. Там само. – Арк. 33 – 34.
15. *Юрій Олексійович Меженко (1892 –1969): Матеріали до біографії / Укладачі: Т.А. Ігнатова, Н.В. Козакова, Н.В. Стрішенець; вступна ст. Ф.К. Сарани, І.Г. Шовкопляса; відп. ред. О.С. Онищенко; [НАН України: ЦНБ ім. В.І. Вернадського; Інститут укр. археографії; Канадський інститут укр. студій, Альбертський ун-т]. – К.: Інститут історії України НАН України, 1994. – 175 с. – (Науково-довідкові видання з історії України, вип. 31); Дашкевич Я. Нескорений лицар української книги: [Юр Меженко] / Я.Р. Дашкевич // Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – 2-ге вид., виправл. й доповн. – Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М.С. Грушевського НАН України; Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 613 – 621.*
16. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 3959. – Арк. 35 – 36.
17. Там само. – Ф. 4750. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 15.
18. Там само. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 3927. – Арк. 54.
19. Там само. – Арк. 54 – 55.
20. *Демиденко Т. Маловідомі сторінки з історії української енциклопедистики: Спроба відродження проекту УРЕ у 1944 – 1947 рр. – С. 216.*
21. ЦДАВО України. – Ф. 4750. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 27.
22. Там само. – Спр. 10. – Арк. 1 – 25.
23. Там само. – Арк. 2.
24. Там само. – Спр. 13. – Арк. 10 – 11.
25. Там само. – Спр. 14. – Арк. 42 – 43.
26. *Хрущев Н.С. Время. Люди. Власть. [Воспоминания в 4-х кн.] / Н.С. Хрущев. – М.: Информационно-издательская компания «Московские новости», 1999. – Кн. 2. – С. 11.*
27. *Шаповал Ю. Микита Хрущов, Лазар Каганович і голод 1946 – 1947 рр. в Україні / Ю.І. Шаповал // Шаповал Ю. Україна ХХ ст.: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – С. 390 – 391; Лозицький В. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918 – 1991) / В.С. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – С. 84 – 85.*
28. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 654. – Арк. 1 – 3.
29. *Шмушкис Ю.Е. Советские энциклопедии: Очерки истории. Вопросы методики / Юрий Евсеевич Шмушкис. – М.: «Советская энциклопедия», 1975. – С. 99.*
30. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 654. – Арк. 1 – 2.
31. Там само. – Арк. 2.
32. Там само. – Арк. 3.
33. Там само.
34. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 654. – Арк. 3.
35. Там само. – Оп. 6. – Спр. 2737. – Арк. 27.

© Степан БОРЧУК

«УКРАИНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ» – ВТОРАЯ ПОПЫТКА ПОДГОТОВКИ (1944 – 1947 гг.)

Освещается малоизвестная страница отечественной энциклопедистики – повторная попытка подготовки многотомной «Украинской Советской Энциклопедии». Раскрываются политические обстоятельства, в частности отношение Кремля и республиканского руководства к этому проекту, организационные шаги, кадровые и финансово-материальное обеспечение, концептуальная направленность издания, а также причины прекращения проекта.

Ключевые слова: Украина, сталинизм, «Украинская Советская Энциклопедия», партийная номенклатура, идеология.

© Stepan BORCHUK

“UKRAINIAN SOVIET ENCYCLOPEDIA” – THE SECOND ATTEMPT TRAINING (1944 – 1947)

The article deals with the preparation of a second attempt “Ukrainian Soviet Encyclopedia” 1944s, circumstances might the idea of this publication, current work on the project and reasons for his termination. Covers the reasons it was the second attempt, and that was the way of the publication of the encyclopedia. Describe the meeting, meeting with the state on a new version of the encyclopedia. Disclosed our problem submission and its editorial censorship. The reasons closure publishing and attempt to continue in the future.

Keywords: Ukraine, Stalinism, “Ukrainian Soviet Encyclopedia”, ideology.